

ԱԼԻՇԱՆԻ «ՍԻՍՈՒԱՆ»Ը

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի դրած Հայաստանի տեղադրական հատորներու գլուխ գործոցը կարելի է համարել «Սիսուան»ը, ուր կը փայլի բազմաձևուտ հեղինակին գիտական անսպառ պաշարը, հայրենասիրական ոգին, բանաստեղծական թռիչքը եւ կրօնական խոր համոզումները:

Մինչ մեր առջեւ կոթողի մը նման կը կանգնի այս պատկառելի հանորը, ջըններէնք ու տեսներէնք թէ հեղինակը որքան դուրսդուրանք եւ սէր ցոյց տուած է անոր, որքան հետամուտ եղած է անոր հրատարակութեան, եւ հուսկ որքան ճիշդերով կանգնած է դայն, ամուր ու հաստատուն: Եւ այսօր իսկ ամբողջ ազգի մը կամ ազգերու հիացմունքի առարկայ դարձած է:

Մեր այս յետադարձ ակնարկին զլիաւոր աղբիւրը, Ալիշանի 1881-1886 տարիներու անտիպ նամակներն են, որոնք թէեւ սակաւաթիւ, բայց կրնան զոնէ ցոյց տալ աղօտ պատկերը մեր հետախուզումին:

«Սիսուան» կը բաղկանայ 592 մեծազիւր էջերէ, եւ ժն. էջեր ալ կը կազմեն գիրքին յառաջարանը: Բացի դոճատիպ եւ մեծ նկարներէ, ունի 235 պատկերներ, Կիրիկիոյ երեսելի դէպքերու, տեղերու, բոյսերու, դրամներու, ձեռագիրներու եւ այլ բազմաթիւ յիշատակարաններու: Առաջին էջին կից գեղեցիկաժէ Կիրիկիոյ մեծածառաւ եւ մանրամասն քարտէսը, էջ 16ի կողքին՝ Կիրիկիոյ բարձրադոյն լեռներու համեմատական տարխտակը, 96-97 էջերուն միջեւ դոճատիպ զաղացուցակ Հիթումեանց եւ Թազազորաց Սիսուանայ:

1881 Յուլիս 23ին, Ալիշան ուրախութեամբ կ'աւետէ Պոլիս դոնուող իր Սե-

րովբէ եղբօր, Թէ «Այսօր Շիրակիս յառաջարանն տպագրի, որ է վերջ գործոյն», որմէ անմիջապէս վերջ կը ձեռնարկէ Սիսուանի հրատարակութեան պատրաստութեան: Բնականաբար նման հատոր մը պիտի չչարադրուէր հրատարակութեան նախօրեակին. Ալիշան իր ամբողջ կեանքով հաւաքած է անսպառ նիւթ, դիւաններէ, պատմական դիրքերէ, արձանագրութիւններէ, եւ մանաւանդ ձեռագիրներու յիշատակարաններէ. համադրած է զանոնք ու պատրաստած տպագրութեան: Ասով հանգեւրձ տպարան յանձնելէ առաջ, պրակ առ պրակ դարձեալ կ'օրինակէ իր առաջին ձեռագիրը, աւելցնելով նորանոր նիւթեր, հետամուտ ըլլալով ձեռք ձեռք ամէն վայրկեան:

Վաթսուսամեայ Ալիշան սրտին մէջ մեծ վախ մը ունի. կ'ուզէ աչքերը փակելէ առաջ տեսնել իր գլուխ գործոցը. «Քանի ըղձալի է ինձ, կը դրէ 30 Դեկտ. 1882ին, տեսնել աւարտեալ գէթ մի մասն կամ աշխարհ մի յաշխարհաց Հայոց, եւ ամփոփել զձեռս իմ եւ զալիս, թէ յերկարեսցին եւս կեանք յազնուագոյն իմաստ», առանց դիտալու որ դեռ յաջողք քսան տարիներուն պիտի հրատարակէր իր Սիսականն ու Այրարատը:

Ալիշանի ամբողջ երազն է «ըստ կարի ճոխ առնել զայժմուս պատրաստեալ տեղագրութիւն Կիրիկիոյ, յորում բազում ինչ գտցի նոր եւ անծանօթ» (10 փետր. 1883). բայց աւա՜ղ, խոչընդոտներն ու դժուարութիւնները այնքան շատ են իր առջեւ, որ միայն մասամբ պիտի իրականանայ այդ երազը, ու հակառակ որ բաւական ճոխ ու հարուստ եղած է հրատա-

րակութիւնը, լիապէս չէ յաղեցուցած Նահապետին փափաքը:

Հոս քննենք այն բոլոր խոչնդոտները, որ ունեցած է երեսան հանելու համար եւ վերապրելու Ալիշանի սրտին ցաւը, որ անթիւ եւս դամանք կը զգացուի իր նամակներուն մէջ, ուղղուած՝ ըլլալ աղգայիններու, եւ մանաւանդ միաբանակից հայրերու. իր երկչոտ ու փափուկ նկարագիրը թոյլ չէին տար իրեն համարձակ զարնել ամէն դուռ, մերժուելու վախը հրաւիրած է զինքը ինքնամոփոխութեան մը. միւս կողմէ սակայն հայրենասիրութիւնն ու դորձ մը կատարեալ ընելու փափաքը կը մղեն զինքը մուրացիկի մը նման ձեռք երկարել ամէնուն, մուրալով աղգային յիշատակարան մը, արձանագրութիւն մը, նկար մը... Գլուխ դործոցը պէտք էր արդիւնը ըլլար երկար ու ապրուած երկունքի մը:

Ալիշանի առջեւ ներկայացած արդելքները կրնանք բաժնել երկու տեսակի, բարոյական եւ նիւթական: Բարոյական ըսելով կը հասկնանք այն բոլոր դժուարութիւնները՝ որ կրած է աղգայիններէն, որոնք շատ անգամ դաջած են իրենց օժանդակութիւնը: Երուսաղէմի ձեռագիրները անմեքձենալի են Ալիշանի. կը դիմէ, խընդրելով յիշատակարաններ, խոստանալով հատուցանել պէտք եղածը. բայց աւա՛ղ, ոչ մէկ պատասխան կը ստանայ. 1883 Յուլիս 7ին կը գրէ միաբանակիցի մը. «Կարծեմ, յետ էջմիածնի, ճոխագոյն ըզդրանոց Երուսաղէմի եւ առաւել քան ըզմերս, քանի՜ արեւօք դանձք թաղուցեալք անդ եւ ո՛րքան յիշատակարանք պիտանիք ի ծանօթութիւն տեղաբնութեանս. մանաւանդ զի մերձաւոր դուրով Երուսաղէմ Սոոյ, ըաղում անդամ ուխտադնացութիւնք ինչէին եւ արքայազարմից մերոց»: Եթէ Ալիշան գտնուէր մեր ներկայ պայմաններուն մէջ, ուր ամէն կողմէ կը մըրցին իրարու հետ՝ յիշատակարաններ հրատարակել, պիտի ցնծար Նահապետին հոգին, եւ Սիսուանի պատմութիւնը պիտի ամփոփուէր երկու կամ աւելի ստուար հատորներու մէջ... Հաւանաբար այս

գէպքին ակնարկելով է որ Ալիշան Սիսուանի յառաջարանի ծանօթութեան մէջ կը գրէ. «Ասացից եւ ինչ մի իրբեւ պարզօրէն ի դիտութիւն եւ ի դարմանս ապագայ դարու, զոր ակն ունիմ խոհեմազոյն քան զներկայս եղանիլ, զի եւ ոմանք զայցան, եւ այլ ոմանք եթէ ետուն ինչ՝ ճարտարեալ ծածկեցին զանուանս եւ զհեղինակս մատենիցն. եւ ուր առաւելապէս յուսալի էր ինձ դտանել յիշատակս պետանիս՝ այնքան պնդութեամբ ընդդէմ փակեալ էր, զի եւ բաղիսել անդամ աւելորդ վարկայ» (էջ ԺԱ.):

Բնականաբար մարդկային հնարքներն ալ կը դործածէր Ալիշան. այսպէս, ըսելըրնական շրջանին, 1881-1883 տարիներուն, տպագրութիւնն սկսելէ առաջ, երբ ամբողջովին նուիրուած էր դործին սըրբապրութեան եւ վերատեսութեան, կ'ուզէ ծածուկ պահել զիրքին անունը, որպէսզի նորանոր դժուարութիւններ եւ արդելքներ չլլայն իր դիմաց. այնպէս որ 10 Փետր. 1883ին, Պոլիս դտնուող միաբանակիցներուն կը յայտնէ փափաքը ըսելով. «ԶԿիլիկիոյ անունն թաղո՞ւ, որպէս եւ կանխաւ զրեալ եմ, ասո՞ւ միայն առ բանասէրս եւ բարեմէրս, թէ պատրաստ է տեղաբնութիւն աշխարհի միոյ Հայոց, կրկին եւ աւելի ընդարձակ քան զՇիրակ»: Նոյն իսկ իր ամէնէն աւելի մտերիմ բարեկամներուն եւ ծանօթներուն, կը զուռչանայ յայտնել զիրքին անունը. 1883, 12 Փետրուարին կը գրէ Կարապետ Եղեանի. «Աւարտեալ պատրաստեալ եմ զընդարձակ տեղաբնութիւն ողբոյն աշխարհի միոյ անաշխարհիկ արդ Հայոցս, կրկին եւ երեքկին երկար քան զՇիրակ, եւ առաւել հետաքննական՝ ցարդ անձանթ պատմական դիպուածովք եւ տեղեօք», ու միայն տարի մը վերջ, երբ դործը սկսած է տպագրուել եօթը ամիսներէ ի վեր, կը յայտնէ թէ «... Կը տպագրուի, եւ զոր անուանած եմ Սիսուան»:

Բարոյական դժուարութիւններու կողքին, ահա նիւթական ալ, որոնք մեծապոյն է դրամի պակասը: Շիրակի տպագրութիւնը սկսած ատեն, Յիւլիան այն հա-

մոռումն ունէր, որ անոր բերած դրամով պիտի տպագրուէր Միսուանը: 1881 տարւոյն կէսին Շիրակի տպագրութիւնը աւարտած էր եւ զրկուած զանազան կողմեր ծախուելու համար: 1883 տարւոյն ըսկըրնաւորութեան, Յունուար 6ին, Ալիւշան կը գրէ. «Վաճառումն Շիրակայ դէսընոյ էր դաշնորդութիւնն. եւ ահա յոյժ սակաւ օրինակը վաճառեալ են այդը (Պոլիս). եթէ դէրեւցեան այդպիսի բարեկամք զվաճառն՝ լիցի նիւթ պատրաստութեան պատկերաց յաջորդին, որ արդէն սկսեալ են փորագրել, եւ տակաին ի ծայր ծրարողին եմք»: Միսուանի մեծագոյն ծախի դուռը ուրեմն, անոր նկարներու փորագրութեան ծախսն է, որովհետեւ հաւաքած է Ալիւշան անթիւ կիլիկեան նկարներ, յիշատակարաններ, «այլ մնայ փորագրել, եւ առ այս՝ չարժէք դրամն, այս միայն յապաղէ զհրատարակութիւն. ցարդ 20իւ չափ միայն պատկերք փորագրեցան, եւ խարիսխ արկաւ, թերեւս նոյնչափ եւս բաղում ճշամբք պատրաստիցի, այլ դոյնի ինչ է այդ առ բովանդակն» (10 Փետր. 1883):

Նոյն տարւոյն Մարտ ամսուն գրեթէ յիսուն պատկեր փորագրուած պատրաստ են տպագրութեան, ու կը ստիպուի դաշնեցեան, դրամի պակասին համար: Բայց վանքին առաջնորդ Իդնատիոս Աբբաչայր կիւրեղեան, որ միշտ մղին ու քաջալերել եղած է Ալիւշանի, այս անգամ եւս կը քաջալերէ դիւքը, խոստանալով Միաբանութեան միջոցներով առաջ տանել դործը, յուսարով որ տպագրութեան ընթացքին հասնին նպատանքը:

Արդ, երկու սուրի մէջ է հեղինակը. մէկ կողմէ կը փափաքէ ճոխացնել գէրբը «աշխարհացուցիւ, մեծ աղբադարական ծառով, բաղում տեսարանօք եւ նմանօք, յորոյ հաւաքեալ եմ ընդ մեծ եւ փոքր 150իւ չափ, եւ բաց յայնցանէ փափագիմ, թէ դոյր հնար, մուծանել դէթ մի կամ երկու նմանահան դուռովք զարդապատկերս յընտիր ձեռագրաց մերոյ, այլ գգեցելիս ի գեղեցկաց...» (30 Դեկտ. 1881), միւս կողմէ սակայն «խղճեմ, կ'ըսէ, ծան-

րանալ Միաբանութեանս, որպէս եւ գիտես, որ առ կարեւորագոյն պէտս իւր անձեռնհաս դասին» (6 Յունուար 1882), մանաւանդ որ կը զգայ տարիքին յառաջանալը եւ «ցանկեմ ազատանալ ըստ կարի փութով, եւ դեղերել ի դրունս ա՛յլ հայրենեաց» (10 Փետր. 1882):

Հայրենասիրական ոգիէն մղուած, մրտէին մէջ ծագած է կիլիկեան ձեռագրերնու մանրանկարներով ալ գեղեցկացնել զիրքը, ցոյց տալու համար որ Միսուանի վանքերը, թէ եւ ներկայիս ամայի ու անմարդաբնակ, ժամանակին ունեցած են կենսունակութիւն, եղած են գիտութեան եւ արուեստի կեդրոններ. «Կամիմ, կը գրէ 4 Յուլիս 1883ին, դէ՛թ պատկերօք եւ գործածովք ի նոսին երբեմն ձեռագրեր մատենից՝ կենդանացուցանել զվայրսն ամայացեալս, եւ գերբեմն բնակեալսն ի նոսին»:

Այս հայրենասիրական երազը իրագործելու համար կը կարօտէր նիւթականի. ընտրած էր կիլիկեան մանրանկարներու նմուշներ, երանի թէ կարենար զանոնք բոլորն ալ հրատարակել Միսուանի մէջ. ստիպուած է ընտրել մանրանկարներուն «զգեղեցկիս ի գեղեցկաց» եւ զօհանալ անոնցմով. «Փափաքէի ներմուծել, կը գրէ 31 Մարտ 1883ին, գոնեա երկու դուռնագոյն պատկերս ի ձեռագրաց մերոյ դրելոյ ի կիլիկիա, մի Ալեքսարանէ Լամբրունցուոյն, եւ միւս այլուստ. այլ առ մի պատկեր համանման երանօք թերեւս հաղար Քրանկ պիտիցի... յայտ է թէ այսպիսիք չեն կարելորդ, այլ մեծ շնորհ յաւելուն գործոյն եւ ըստ ինքեան իսկ պիտանիք են...: Եթէ անկցի ի ձեռս իմ 2000 Փր. հաստատեալ եմ ի մտի դործադրել զայս»:

Մինչ Ալիւշան կը տարուբերէր այս հայրենական խորհուրդներուն մէջ, յանկարծ կը բացուի դիմացը լուսաւոր արշալոյս մը. Բեդրբուրդէն կ'ընդունի Կարապետ Եղեանի 9 Մարտ 1883 թուակիր նամակը, հետեւեալ պարունակութեամբ. «(Պր. Մկրտիչ) Սանաւարեան... նուիրեացի ի տպագրութիւն գործոյդ եւ ի հայթայ-

Թումն կարեւոր նկարից՝ հազար Փրանկ (1000), իսկ (Պր. Յովսէփ) Իզմիրլեան հինգ հարիւր (500) Փր.: Իսկ եւ յիմոյս կողմանէ ցանկանալով օժանդակութիւն ինչ Ուխտիդ ընձեռել առ ի շուտափոյթ ընծայումն ի լոյս գեղեցիկ աշխատասիրութեանդ, առաքելով ընդ սմին դցուցակ տպագրելոց մատենից ի տպարանի ձերում...»:

Ուրեմն ամէն բան պատրաստ է. Սահասարեան եւ Իզմիրլեան կը նուիրեն 1500 Փրանք, իսկ Նեկան 3346 Փրանքի փոխարէն՝ կը զնէ գիրք, փափաքելով որ 575 Փրանք զեղջի փոխարէն ալ՝ ղրկուի գիրքերու շարք մը, «քանզի չէր մեր կամ, կը դրէ 30 Ալլաիւն, զրկել զվանսդ յապաւամբ արծաթոյն, իրեւ զի նպաստ իմն է այս տպագրութեան մատենին ձերոյ»։ Քիչ վերջ պիտի տպագրուին երկու մանրանկարներու գունատիպ նմանահանութիւնները, առաջին՝ 1192 Թուականի Սիւտուայի աւետարանին մէկ նկարը, երկրորդ՝ 1331ի Սարգիս Պիծալի գծած Յովհաննէս աւետարանչի պատկերը, ինչպէս նաեւ Լեւոն Մեծապետի եւ այլ գուշաւոր նկարներ:

Ալիշան, իբր երախտագիտութիւն իր բարերարներուն, գիրքին յառաջաբանին մէջ (էջ 37-), մեծատառ գրոյմած է առնոց անունները¹:

Արդ այսքան պատրաստութիւն տեսնելէ վերջ, կրնար այլեւս սկսիլ տպագրութիւնը: 9 Յուլիս 1883ին դործը կը յանձնուի տպարան. «Մարթ էր վաղու եւս սկըսանել տպագրութիւն գործոյս, կը զրէ Ալիշան Յուլիս 7ին, եթէ չէր մեր խորհալ ի փորագրողէ պատկերի ճակատուն, առ որ առաքեալ էր ամօք յառաջ, եւ նա զը-

նացեալ է յայլ քաղաք ի տեսութիւն արուեստահանդիսի»:

Իայց աւաղ՝ 1883 Յուլիս ամիսը՝ ազգտի եւ դժբախտութեան թուական մըն է Ս. Ղազարի համար...: Ամսուն 14ին, Սիսուանի տպագրութիւնը սկսելէն հինգ օր վերջ, ահաւոր հրդեհ մը կը լսփէ վանքի բնակարաններու գրեթէ մէկ երրորդը: Աղմուկներու եւ չիթթութեան մէջ, Ալիշան կը ցատկէ անկողինէն, կը բանայ սենեակին դուռը, եւ օգնութեան կը կանչէ վանքի աշակերտութիւնը. ու մինչ ինքը ձեռագիրներու բանալին առած կը վաղէ դրատուն, աշակերտներ խնայն կը փոխադրեն ծերունի Ալիշանի ձեռագիրները ու կարեւոր գրութիւնները ապահով տեղ մը, որովհետեւ եթէ անոնք կորսուէին, - ամբողջ կեանք մը զոհած էր շարագրելու համար -, «այնուհետեւ բարեւ մնաս առ սէի ամենայն այդպիսի գրութեանց եւ տեղագրութեանց, եւ յայլ կողմն դառնայի, որ թերեւ լաւագոյն լինէր ինձ, թէեւ առ ժամն կսկծալի» (3 Օղոստոս):

Բարեբախտաբար կրակը չէր հասած տպարան. ասով ճանդերձ վանքը վերաշինելու ծախսերը մեծապէս արեւելք պիտի ըլլային Սիսուանի փայլին: Հրդեհէն 10 օր վերջ, 28 Յուլիսին, Ալիշան կը զրէ Պոլիս բնակող Միթթարեան վարդապետներուն. «Արդէն 100 կամ աւելի պատկերք պատրաստ են (թէեւ ոչ վճարեալ ծախքն), կային եւ այլք ի պատրաստել, այլ հըրդեհն կասեցոյց զձեռն իմ... ք տաղնապ ժամուս ոչ իշխեմ ծանրանալ Ուխտիս վասն աւելի ճոխութեան մատենին»:

Այնուհետեւ Ալիշանի աշգերը կը դառնան աղղայիներուն, մանաւանդ պոլսաբնակ հայերուն, որոնք իմանալով նման

1. 19 Մայիս 1883ին, Ալիշան շնորհակալութեան նամակ մը կը գրէ Կարապետ Նեկանի, իմացնելով թէ զընկալայ եւ գմուրհակ 4846 Թրանկաք: Այս նամակը հրատարակած է Տֆար Սուրէն Ծոփկեան, «Ղեւոնդ Ալիշան - նամակներ» (Երեւան 1909) հատորին մէջ, ու տեղեկ էլ ըլլալով նամակին պարունակութեան, «նորագատ իմատեն, կու տայ անհիմն եւ ենթակայական մեկնութիւն մը, հետեւեալ ծանօթութեամբ (էջ 220). «Այստեղ եւ միւս նամակներում եղած

Փինտնական հաշիւները մեզ համար խիստ ուշագրաւ են: Յայտնի է որ Միթթարեանները իրենց հրատարակած գիրքերից ոչ մէկի վրայ չեն նշել ոչ գիրք եւ ոչ տպագրող: Այս համարձակ շատ վէճերի տեղիք է տուել, կապուած Միթթարեանի ֆինանսական նեղքի գրութեան հետ, ըստ որում եղել են պնդողներ որ "նրոնց դրամական եկամուտը շատ քիչ է պակաս մի որեւէ փոքր տէրութեան տարեկան բիւռէնց"»:

գործի մը հրատարակութիւնը, ձեռնարկած էին Հանդանակութեան մը. «Ո՞րք են բազմախոստ պարոնայք, կը դրէ Ալիշան միաբանակիցներուն, ոչ սնոտի դովուծիւն Շիրակայ՝ յերեւան Հանէ զաջորդ նորա»։ Սերովբէ, Ալիշանի հարազատը, յոյս կը ներշնչէ եղբոր, գերելով 22 Մայիս 1883ին. «Տեսնուեցայ Գէորգ Ապտուլահի հետ եւ կընամ այժմ ապահովել զեղբայրդ որ 1000 կամ 1200 Փրանկ մը կու դայ առ եղբայրդ. բաղձանքնին է որ քան զայն ճոխազոյն ըլլայ»։

Հորեհէի սոսկալի աղէտէն վերջ, Ալիշան կ'ուզէ դիտնալ Պոլսոյ բերելիք նըպաստին մասին. «Ծանուցէ՛ք կամ առաքեցէ՛ք, կը դրէ 28 Յուլիսին, զհանդանակութիւն Ապտուլահեանց, զի դիտացից թէ որքան է, եւ թէ կարիցե՞մք տալ փորագրել եւ ալլ եւս պատկերս»։ Մեծ կ'ըլլայ Նահապետին դարմանքը, երբ ամբողջ տարի մը սպասելէ վերջ կը լսէ թէ դեռ նոր ձեռնարկած են Հանդանակութեան, մինչեւ նոյն ժամանակ Հաւաքուած ոչինչ զուամարը գտուցէ ի պէտս ծխախոտոյ ծախեցաւ», կը կատակէ վշտացած ծերունին ու կ'աւելցնէ. «Եայտ Հանդանակութիւն, մանաւանդ թէ անքանակութիւն՝ ոչ արացէ պատիւ... իմ դրածն դրած է, եւ սկսաւ տպագրել, ըղձացեալ ճոխութիւն պատկերաց եւ նմանեաց՝ մնացէ աջողակութիւն անձանց եւ ժամանակաց»։ Երկու ամիս վերջ, Սեպտ. 13ին, Սերովբէ կը գրէ Պոլսէն. «Խօսեցայ ընդ Ապտուլահի եւ զարեքուց Հանդանակութիւնը, ժողովուածը 200 Փրանկ մը պիտի ըլլայ»²։

Յոյսերու եւ յուսախաբութիւններու արձագանգը կը գտնենք Միսուանի յառաջարկին մէջ, նկարագրուած Ալիշանէ՝ շատ քեղոյշ եւ զոգորիկ բառերով։ Յետ թուելու մեծ բարեբարներու անունները, կ'աւելցնէ. «Ընդ սոսին, Հաճոյազոյն է ինձ յիշել եւ զլուսայն՝ առականալ սիրով քան քանակաւ, զհանգանակեալն յոմանց աշակերտելոցն ինձ երբեմն ի Ռափայէլեան եւ ի Մուրատեան վարժարան» (էջ ԺԴ.)։

Շուրջ 40 օր կը տեւէ Միսուանի առա-

ջին թերթին (էջ 1-16) պատրաստութիւնը. 1883 Օգոստ. 17ին, Ալիշան ուրախութեան լուրը կը հասցնէ Պոլսի բնակող Մխիթարեան վարդապետներուն. «Տպագրեցաւ Ա. թերթ մաքուր, որ կոչի Միսու-ՈՒԱՆ, երկրորդն եւս ընդ Հուպ մտցէ ի մամուլ, երրորդն եւս թերթացեալ կայ ընդ թղթովս զոր դրեմ, կէս սրբագրեալ եւ կէս սրբագրելի»։ Ու այնուհետեւ Հանդարտ ու խաղաղ պիտի յառաջանայ միւս թերթերուն տպագրութիւնը, մինչ կ'սկսուի յոյժան վանքը ծածկուած է հողերով ու փողիններով։ Ի՞նչ ընէ Նահապետը, ցընծայ թէ լայ. ցնծայ, տեսնելով վերականգնացած Միսուանը, թէ լայ, տեսնելով իր պաշտելի կղզեակին ու մենարանին կիսախանձ վիճակը. «Յանկալի է ինձ, կը գրէ 8 Օգոստ. 1883ին, թոչեւ յառապատ դամիսը ինչ, կամ ընդ Եփեսոսի մանկանց ննջել եւ յառնել, եւ տեսանել վերաշինեալ զաւերածութիւնս մեր»։

* * *

Մինչ կը յառաջանայ տպագրութիւնը, նոր մտահոգութիւն մը կը շրջապատէ Ալիշանը, այսինքն կրկնապատկել աշխատանքը, եւ կարելի եղածին չափ կատարեալ դործ մը ներկայացնել Հանրութեան, կատարել վերջին ճիշդն ալ լաւագոյն կերպով հասնելու համար իր նպատակին։ Ահա ինչ որ կը մատնանշեն նոյն շրջանին դրած նամակները։

Արդէն 1881ին Ալիշան յարաբերութեան մէջ մտած էր Պոլսոյ Ներսէս Պատրիարքին հետ, ու Սերովբէ եղբոր պատուիրած էր «Իմ կողմէս փառակազմ Շիրակ մը» նուիրել պատրիարքին, որպէսզի թոյլ տար օրինակել պատրիարքութեան մէջ զտնուող ձեռագրերնրու յիշատակարանները։ Պատրիարքը մեծապէս կը հաճի

2. 1884 Յուլիս 31ին, Ալիշան նամակով մը շնորհակալութիւն կը յայտնէ Գէորգ Ապտուլահի, որ Հանդանակութիւնը կազմակերպած էր. իրը շնորհակալութիւն կը դրէ Համբարձումեան աւետարանի նմանահանութիւններէն մէկական օրինակ Հանդանակութեան մասնակցողներուն.

այս նուշերին ու շնորհակալութեան նամակ մը կը հասցնէ Ալիշանի, մաղթելով «յաւարտ հասուցանել զեղեայն ձեր ի մօտ զրոյմանդակ տեղադրութիւն մշտաշարժարն Հայաստանի» (14 Դեկտ.)։ Գործը կը յանձնուի Յովհաննէս ՔՅ. Մկերեանի, որ հաւատարմութեամբ կ'ընդօրինակէ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն հետ նաեւ պատրիարքական գիւնդին Հայաստանի վիճակագրութիւնը, ու քիչ ժամանակի մէջ կը հասցնէ Ալիշանի։

Ծայր աստիճան բժախնդիր է Ալիշան յատուկ անուններու ճշգրտու ուղղադրութեան, եւ ձեռքէն եկած չափով ուղած է ուղիղ եւ հարազատ ձեւերով հրատարակել զանոնք։ Իր երիտասարդ տարիքին օրինակած է անթիւ յիշատակարաններ, որոնց մէջ յատուկ անուն մը դրուած է «Փերճեք», եւ ահա բարեկամներ՝ Ալիշանի հաճոյք պատճառելու համար, առանց գիտնալու, կ'օրինակեն նոյն յիշատակարանը ու կը զրկեն իրեն։ Կը ծագէ տարակոյր. «Ի նախուհակ յիշատակարանիս, Փերճեք դրեալ էր փ տառիւ, իսկ ըյոյր Փերճեք էր ց տառիւ, յուսով թէ այդպէս էր ստուգիւ յօրինակում եւ ոչ ձեռքին վրիպմամբ» (18 Սեպտ. 1833)։ Կը գիմէ իր սիրասուն աշակերտին, Հ. Քերովրէ Քուչներեանի, ըսելով թէ ունիմ ձեռագրի յիշատակարան մը, սակայն «խնդրեմ վերստին ընդօրինակել խղճամտութեամբ, բառ առ բառ, զիր առ զիր, մանաւանդ զյատուկ անունն տեղեաց, զոր օրինակ յիշեայն անդ ամուր զդեակն Կատենոյ թէ Կախենոյ, կարեւոր է ինձ զիտել զայս փութով» (10 Դեկտ. 1883)։

Իմանալով որ Նոր Նախիջևանէն Պր. Եպիփան Պոպոյանն արամազիր է յիշատակարաններ օրինակելու, իսկոյն կը գրէ Հ. Քուչներեանի, որ նոյն ժամանակ կը գտնուէր Թէոդոսիա, յանձնարարելով որ հետամուտ ըլլայ եւ ձեռագիրները օրինակուն «հաւատարմութեամբ» զյիշատակարան մասանից գրելոց ի Կիլիկիա եւ ապա գալլան» (23 Նոյմ. 1833)։ Իսկ ընդունելէն վերջ կը հասցնէ շնորհակալութեան զիրը զիտագութիւններով միասին.

«Ընկալայ եւ հաճեցայ ընդ յիշատակարանս զաղափարեալս ի բարեկամէդ Պր. Պոպոյան... ուր զոն վրիպակը ինչ եւ երկրայեղիք, յորոց մին է անուն զընդ աւետարանին Կոստանդեայ կաթողիկոսի յամի Ոմէ³ (1249), որ համառօտեալ կամ կրճատեալ է բուն զընէ մատենին Կիւք. օտարոտի իմն է այդ, եւ կամէի ստուգել թէ արդարեւ իցէ⁶ այսպէս ք տառիւ եթէ Կիւք (ակոս) ...», ու կը խնդրէ նոյն վարդապետէն որ փութով ստուգէ տարակոյսը եւ հասցնէ իրեն։

Նոր Նախիջևանէն զրկուած յիշատակարաններու օրինակները, կարելի է ըսել թէ կը բանան Ալիշանի ակորժակը, որովհետեւ մեծ լոյս կը տօնեն Միսուանի պատմութեան վրայ։ Մանաւանդ երբ կը լսէ թէ անթիւ ձեռագիրներ ցանուած են նոյն տեղում վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ, կ'ուզէ զոնէ ժամանակուայ մը համար դանդաղեցնել տպագրութիւնը, նոր ազդիւրներ հաւաքելու համար։ Իր այս մեծ փափաքը կը յայտնէ վանքին առջնորդ Կիրեղեան Արքահօր, որ չափազանց խանդավառուելով, 1884 Յունուարին հրաման կը զրկէ Թէոդոսիա գտնուող Հ. Քերովրէ Քուչներեան Միլիթրեան վարդապետին, անցնել Նոր Նախիջևան եւ նուիրուել ձեռագիրներու յիշատակարաններ օրինակելու գործին։

Տեսնելով թէ ինչ քնքուշ բառերով Գ. Փետր. 1884ին, Ալիշան կը գրէ իր սիրելի սանին, Հ. Քերովրէի, պարզելով անոր իր դժուարին կացութիւնը. «Գիտեալ զիտեմ եւ ես, զի չէ քեզ զիրին թողուլ ըլլտեղ... եւ հեռանալ ի մերս զիտեալ տեղի... վասն որոյ եւ ոչ իշխեմ զընդ զեղ եւ ի սրբազան գործոյ իջուցանել ի բանասիրականն, եւ ոչ իսկ փութալ զրէի, եթէ ոչ յառաջէր տպագրութիւն Միսուանայ, որում յոյժ պիտանացու գուշակեմ զյիշատակարանս ձեռագրաց ամբարներոյ ի Նոր Նախիջևան, զի հինգ աւետարանաց յիշատակարանք (4 Եպիփանէան եւ մի Օ-

3. Ոմէ չի համապատասխանէ 1249ին, հայկ. թընականը ըլլալով է ՈՂԷ։

տապալան) ամենայն պատուականը դրաման իմոյ գրուածոյս, որ է տեղադրութիւն պատմական Կիրիկոյն, եւ առ այս յորդոր տան ինձ եւ այլք փութալ, զի յոյս մեծ ունիմ թէ կտցուք նոր ծածոթութիւնս վանորէից, շինից եւ պատմական դիպաց. այլ զիարզ եւ է, արդէն յառաջեալ է տըն պաղրութիւնն եւ թէ նոր ինչ գտցի գտըն պաղրելոցն՝ հարկ է յաւելուած առնել»:

Բնականաբար Հ. Քուչնէրեան հրամանը ստանալուն՝ չէր կրնար իսկոյն մեկնել, որովհետեւ դրաւած էր հովուական պաշտօնով, որով իր գծաւարութիւնը կը ներկայացնէ Ալիւանի: 29 փետր. 1884ին, երկրորդ նամակ մը կը հասնի Հ. Քերովքէի. «Ահա դարձեալ զայն անհամբեր ծեծութիւն փորձել զհամբերութիւն զո, այլ յայտմ նուագի պաշտօնական իմն հրահանգաւ...», որ կը հաղորդէ թէ ձեռագիրներ օրինակելու խնդիրը «էլ ի քննութիւն Ժողովոյ (վանաց)» եւ առ հասարակ ամենեքին, ոչ միայն հաւանեցան ընդ հետաքննութիւն դրոցն, այլ եւ ընդ առաջուան հետաքննողը»: Ուրեմն ոչ միայն Արաշայրը, այլ վանքին բոլոր միաբանները հաւան են որ Ս. Ղազարէն վարդապետ մը մեկնի իսկոյն եւ Հ. Քերովքէի հետ փութան նոր Նախիջևան, քննելու եւ օրինակելու համար կիրիկեան յիշատակարաններ:

Ալիւանի ուրախութիւնը անսահման է եւ կ'ուզէ փութացնել զործը. «Իմ իզձ է, կը զրէ նոյն նամակին մէջ, ոչ հարեւանցի տեսութեամբ ընդօրինակել զոմանս ի յիշատակարանաց, այլ մանր քննելով զամենայն պատեանս եւ զմասունց, եւ թէ կտցին (որպէս յուսալի է) նոր կամ անձանթ զրուածք, ընդօրինակել եւ զայն, կամ զէթ ցանկել, նշանակել զմատենանս եւ զէջն մատենից, եւ տալ վարձու ընդօրինակել կարող զրչի»: Ու կը յանձնարարէ որ օգնական վարդապետը զայուն՝ Զանան ձեռք բերել հնութիւններ, զնեկ արձաթեղիներ, եթէ չծախուին՝ առնել լուսանկարները, հաւաքել պարագային զծիւ ընդհանուր ձեւը եւ հասցնել փութով...»:

Փութացնելու պատճառը ոչ թէ միայն Սիսուանի տպագրութեան յառաջանալն է, այլ կը մտածէ նաեւ թէ նոյն օրերուն թափուր է Լէվիածնի կաթողիկոսական աթոռը, եւ «խիթամբ թէ ի յամէլ մեր՝ զուցէ նոր ընտրելի կաթողիկոս Հայոց յայց կէջ տեղւոյն եւ որպէս զնախորդն կամ զնախորդս՝ բարձցէ ինչ ինչ ի հնութեանցն եւ փութագրեցէ յէջմիածին, որպէս ընթերցաք յօրագրի միում ի Կ. Պոլս, եթէ իբր 130 արծաթի կանթեղք են յէջմիածին, որոց երրորդ մասն ի Նոր Նախիջևանէ փութագրեալ է այլք» (18 Մարտ 1884):

26 Ապրիլ 1884ին Հ. Ալիւանի ուրախութեան չափ ու սահման չկայ: Հ. Գրիգոր ձէլալեան, յետ ողջունելու բոլոր միաբանները եւ զերկախառնուելու ձերբունի Նահապետին հետ, կը մեկնի Ս. Ղազարէն, երթալու նոր Նախիջևան, օրինակելու ձեռագիրներու յիշատակարաններ, Սիսուանի համար առատ պաշար: Բայց աւագ...:

30 Ապրիլի Հ. Քերովքէի ուղղուած նամակը՝ հետեւեալ կերպով կը սկսի. «L'homme propose et Dieu dispose. զրեցի երէկ զի Հ. Գրիգոր եւ յուզի եւ եկեցցէ այլք...», արդ հասեալ ի Լէվալքի, նեղեալ զփառաշնչութեամբ, ոչ խրախուսէ յառաջ վարել, եւ հեռագրով ծառուցանէ զի զառնայ յետ ի Վենետիկ»:

Խեղճ ձերունի, ի՞նչ յոյսերով սպասած էր այդ օրուան, եւ հաճ հեռագրով մը կը մարել խանդավառութիւնը, բայց ոչ յոյսը. «Այսուհետեւ, կը զրէ նոյն նամակի մէջ Հ. Քերովքէ Քուչնէրեանի, քեզ մնայ սաղարէկն...»:

Անհաճոյ պիտի չանցնի արդոյ ընթերցողին, կարգալ Ալիւանի զրեթէ ամբողջ նամակը, ուղղուած նոյն վարդապետին, թափանցելու համար հայրենասէր ու մանրակրկիտ Նահապետին սրտին ծալքերուն մէջ, բժրունելու թէ որքան լրջութեամբ կը մօտենայ խնդրին. կու տայ վարդապետին տաւր կանոններ, որոնք պիտի ծառայէին իբր ուղեցոյց նոր Նախիջևանի մէջ.

«1) Նախ ստուգեաւ եւ ծանո՛ր քանի՞ն՝ ձեռագիր մատենանք իցեն ընդ բնաւն ի Նոր Նախիջևեան, եւ ցանկեցեսաւ ըստ կարի, նշանակելով զանուանս զորոցն եւ զթուականս :

2) Ընդօրինակել նախ զերկաթագիր յիշատակարանս, եւ ի ներքոյ յատուկ անուանց տեղեաց զծեաւ, ի վկայութիւն թէ աներկբայ յայնպէս զրեալ են անուանքն, զի մի տարակուսեցայց :

3) Ընդօրինակել յառաջ քան զայլս ղյիշատակարանս զորոց զրեւոյց ի Կիլիկիա, մանաւանդ ի վանորայս այնք աշխարհի :

4) Ստուգել զպղբիւր ձեռագրացն, ալբանիքն թէ ուստի՞ հաւաքեալ են անդր այնքան մատենանք ձեռագիրքը :

5) Նշանակել զաւետարանս յորս զտցին պատկերք եւ զարդք էջնադք, կամ պատկերք արքայազնաց Ռուբինեանց :

6) Զատ ի ձեռագրաց որպիսի՞ն հնութիւնք զտցին, եւ զի՞նչ բերեալ յԱնուոյ :

7) Գտցի՞ն հին կոնդակք կաթողիկոսաց կամ թագաւորաց :

8) Եթէ կարեցես ընծայիւ կամ գնելով իսկ ստանալ հին աւետարանս կամ այլ գիրս, կարեմք քանի մի հարիւր Փրանզս վճարել, համարեա զմնացեալ ծախս ճանապարհի Հ. Գրիգորի, մանաւանդ եթէ տցի աւետարան հին հազարամեայ :

9) Եթէ դու եւ եթէ այլ ոք ընդօրինակեցեն՝ քաջ միտ զիցեն օրինակին եւ ըստ այնմ զուղիղ կամ սղալ՝ որպէս եւ ենն՝ օրինակեցեն, եւ յետոյ միւսանգամ բաղդատեցեն առանձինն կամ ընդ այլքամ, զի անխառնած լիցի :

10) Ողջունելով զՊ. Եպիփան աստացես իմոյսանն, զի գործս որոյ յաւէտ խընդրեմ զյիշատակարանս՝ հաւանօրէն յետին դործ է իմ, եւ ի յաջողել ընդօրինակութեանցն ըստ յուսոյ իմոյ, հրատարակեաց չորհակալութիւն մեր առ նա, եւ թէ կամի» (30 Ապրիլ 1884) :

Հ. Քերովրէ հազիւ նամակը ստացած՝ նոյն օրն իսկ կը փութայ Նոր Նախիջևեան : 11 Մայիսին կը զրէ՛. «Վեցերորդ օր է, զի ըստ հրամանի քո զեղերիմ յաշխարհէս Արախու, ի վանս եւ յեկեղեցիս աղ-

յայնոց, որոնելով զյիշատակարանս կամ գնչխարհս ինչ մնացեալս ի վերջին հարստութիւնէս» : Բայց այս ճամբորդութիւնն այլ չի տար յուսացուած արդիւնքը, որովհետեւ «մեծագոյն մասն եւ ընտրելագոյնք պահին յաւանդատան Ս. Լուսաւորչի, կը զրէ՛ Հ. Քերովրէ 31 Մայիսին, ... 250ն յ300ոց, զրեալք են յերեմէն հոյակապն Կաֆայ... մնացեալ 50ք զըրեալք են յայլ եւ այլ քաղաքս Ղըրմու : Ըստ իմոյ տեսութեանս, զմանց զյիշատակարանս օրինակեցի, ուր բան կամ խօսք լինէին զպատմականաց անցից, այլ զայլ շատ են զիստան ինչ կամ արդէն իսկ ծանօթ բանք ի բաց թողիք» :

Մինչ այս՝ կը յառաջանայ Սիսուանի տպագրութիւնը. 1884 տարւոյն կէսին տպագրութիւնը կը հասնի էջ 400, կը պակսին 200 էջեր ամբողջովին աւարտելու համար : Նոյն տարւոյն սկիզբը, Ալիշան նամակագրութեան մէջ կը մտնէ Քերեբզ զիտնականին հետ. սա անձնապէս զացած ու տեղադրած էր ամբողջ Կիլիկիան եւ պատրաստած էր քարտէշը 1:400-000 մեծութեամբ, եւ որ սիրով կը տրամադրէ Ալիշանի : Քարտէշին տպագրութիւնը զիւրացնելու համար, յետ երկար սակարկութիւններու, Ալիշան կը յաջողի փորագրել տալ Հռոմի «Istituto Geografico Italiano»-ի : Քարտէշին պատրաստութիւնը եւ տպագրութիւնը կը տեսէ չորս ամիս (Նոյս. 1884 - փետր. 1885) . Ալիշան շատ կը փափաքի բնագրին մեծութեամբ արտատպել քարտէշը, սակայն հարկը կը պահանջէ զիջանի, «այսինքն փոխանակ 1:400-000ի՝ լիցի 1:800-000, եւ թէ չափ վիճին պահանջիցէ՝ զիջանիլ եւ մինչեւ ի միլիոնաչափն (1:1.000-000)», եւ իբրապէս այս վերջին չափով է որ տպագրուած է քարտէշը :

Եթէ Քերեբզ զիտնականը անձամբ քըննած է Կիլիկիան ու այնպէս զծած է քարտէշը, Ալիշան ալ քննած ու պրոպանդ է կիլիկիան յիշատակաբանները, ու մինչ Քերեբզ քարտէշին վրայ պարագլուծիւնները ծածկելու համար զրած է զիւրեր ու քաղաքներ, «ես առաւել եւս կամիմ աճե-

ցուցանել զայդոսիկ, կը գրէ Ալիշան 7 նոյսմ. 1884ին, այսինքն ի բաց թօթափելոց եմ ոչ սակաւ անուանա ի մէջ երկրեայ կողմանց, զի անստոյգք եմ եւ սխալք, մանաւանդ զի իմ տեղագրութիւնս յաւէտ զիցէ զհին մամառնակս»:

Սխառանքի նկարներու պաշարն ալ, մեծ մասով Ալիշան հոգացած է իր երիտասարդ տարիքէն, երբ զաղափարը յղացած է ամբողջ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը պատրաստելու: Ասով հանդերձ, Սխառանքի տպագրութեան նմանակներ առաջ եւ ընթացքին, ջանացած է ձեռք բերել նորանոր նկարներ, զեռ աւելի ճշխացնելու համար իր սիրելի մատեններ: Դիմած է Տփղիս՝ Յարութիւն Քիւրքճեանի, որ անձամբ դացած ու լուսանկարած է շատ մը կիլիկեան յիշատակներ եւ յուշարձաններ. 1881 Մարտ 16ին կը գրէ Ալիշանի. «Ձեր անձնականին համար հրաժարուած պատկերները պատրաստելով կը խոստանամ սիրով ձեզ ներկայացնել»:

Ալիշան կը քաջալերէ այս աշխատանքին անձը, հրահրելով իր մէջ հայրենասիրութեան ոգին. «Դուք կամենում էք, կը գրէ նոյնը 14 Յուլիս 1882ին, ինչպէս Ձեր հայրական լարեմարմութիւնները կցած են միշտ ինձ համար, որ գործին մէջ աջողակ լինիմ եւ աւերակաց լուսագրութիւնը առաջ երթայ... բարեբախտ կը լինէի եթէ նոյն հայրենասէր եւ ուսումնասէր բաղձնաբը, կամ որեւէ տեսութեամբ լուրջ մտածութիւնը այս գործին մասին՝ գոնեա նուազ աստիճանով մեղանում եւս երեւէր»:

Ալիշան կը զարմանայ թէ լինչպէս Պոլսոյ հայերը, որ այնքան մօտ են Կիլիկիայի, չեն վաղեր ու չեն լուսանկարեր հայրենի աւերակները. իր զարմանքը կը յայտնէ 30 Սեպտ. 1882ին Պոլիս բնակող մեր վարդապետներուն. «Պոլսոյ մեր ազգային շատախօս տրմուզ լուսատիպք՝ յայտնաւ ամաց հետէ ինչ մի չարարին... մինչ ի Ռուսահայոց, բաց ի Քիւրքճեաննէ եւս եւ այլք լուսագրութեան տեսարանաց»:

Գիտէ Ալիշան որ Վիեննայի Միլիթարեան Հայրերէն է. Կղեմէս Սիպիլեան ալ այցելած է Կիլիկիա, եւ գծած գանազան

տեսարաններ: Կը գիմէ Հունդարիա բնակող է. Սիմէոն Անտոնեանի, խնդրելու լուսարանութիւններ հանդուցեալ է. Կղեմէսի ձգած գրական ու գիտական պաշարին մասին, խնդրելով ինչ ինչ նկարներ: 8 Փետր. 1885ին կը ստանայ է. Սիմէոնի պատասխանը, որ կ'իմացնէր թէ «ինչ ինչ դտանին առ իս, յորս եւ ուրուաղծք կամ պատկերք աւերակաց զղեկին Պապեոռնի (Չատուր Գալէսի)», եւ թէ պատրաստ էր զրկել եթէ «յիշենջիւր ի մատենիւր թէ նրկարքն ի հանդուցեալ է. Կղեմայ վարդապետէ Սիպիլեան հոգացեալ են»:

Ալիշան սիրով կ'ընդունի պայմանը, եւ կը ստանայ Պապեոռն բերդի աւերակներու հինգ ուրուաղծքներ, որոնցմէ ընտրելով միայն երկուք, անձատ Թուզթի վրայ տպագրելով կ'ազուցանէ Սխառանքի արդէն իսկ տպուած էջ 71ի զիմաց, ու խոստումին հաւատարիմ մնալով, յառաջարանին մէջ կը գրէ (էջ Ժ.). «Ոչ մտաւնում զերթախիս է. Կղեմայ Սիպիլեան, որ զերեւել են զեկեղեցւոյ միոյ արձանագիրս՝ բազում ջանիւ կորզեալ՝ ծանոյց մեզ»:

Դեռ պէտք ենք յիշատակել երկու աշուններ, որոնք Սխառանքի հրատարակութեան գործին մէջ, կարելի է ըսել, կցած են Ալիշանի աջ բաղուկը: Ասոնցմէ առաջինին անունը՝ խարբերդցի Յովհաննէս Ներսէսեանն է, որ անձնապէս հիացող մը կցած է Ալիշանի եւ ջանացած է իր կտրելիութեան սահմաններուն մէջ օգնել իրեն, զլիաւորարար հայթաթելով (Սեբուրէ Ալիշանի ձեռքով) յիշատակարաններ, եւ երբեմն ձեռագիրներ. անձամբ զացած է մինչեւ Սիւս, եւ օրինակած անթիւ յիշատակարաններ, անախալ Պատմութիւն Հայոց մը, որ կը բովանդակէ կիլիկեան չրջանի գրուածներ, եւ կը փափաքի որ «օր առաջ արգութեանը ձեռքը հասնի, կը գրէ 24 Դեկտ. 1884ին, գուցէ խիստ օգտակարութիւն պիտի ունենայ եւ լաւ պիտի ծառայէ, մանաւանդ Կիլիկիոյ թաղաւորութեանց միջին դարու պատմութեան»:

Ալիշան գիտմամբ եւ կամաւոր կերպով չէ ուզած գործել Սխառանքի յառաջարանին մէջ իր այս մեծ աջակ-

ցին անուհը, որպէսզի մնայ ծածուկ եւ չծաղին խոչըդոտներ այդ հայրենասէր հնահաւաք հայուն առջեւ, որ յաջորդաբար պիտի շարունակէր օգնել Ալիշանի:

Երկրորդ պատճառի անձը՝ Ալիշանի հարազատն է, Պոլիս բնակող եղբայրը Սերովրէ Ալիշանը, որ ամբողջ կեանքի ընթացքին նամակներով միշտ պահած է յարաբերութիւնը իր սիրելի եղբոր հետ, եւ օգնած է իրեն մեր երեւակայածէն շատ աւելի...:

Սիրուանի տպագրութենէն առաջ, Ալիշան մտերմիկ նամակով մը, 13 Յունուար 1883ին, կը յայտնէ եղբոր՝ ունեցած ծրագիրը. «Սիրելւոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ պարագայ մի այ գրելու միտք ունէի, երկու մեծ անձինք ներկայացնելով ի մի պատկերի, զինքն՝ զՆերսիս եւ զԼեւոն Թադաւոր Ա., այլ ոչ կատարեցի դառնադրութիւնս: Իսկ ներկայ գրուածիս մէջ գրուալ մը կ'ունենայ Ներսիս եւ շատ անգամ կը յիշուի. դրածս է... ընդարձակ տեղագրութիւն բովանդակի կրիկիոյ»:

Սերովրէ կարգադրով եղբոր «ոչ կատարեցի դառնադրութիւնս» բացատրութիւնը, 22 Յունուարին կը գրէ իր մտածածը թէ «սէ քիչ տրեցցոյց զիս աս դիտմանդ փոփոխութիւնը... փափաղէի զսիրելին ի Շնորհալստին չի դատէր եւ առաջի առաջադրութիւնդ կատարէիր»: Ասով հանդերձ շնորհակալ կ'ըլլայ եղբոր որ ազնուօրէն իմացուցած է իրեն Սիրուանի հրատարակութեան պաշարփարը, ու նոյն նամակին մէջ խոստովանելով հանդերձ որ «քաղաքականօրէն յարմար չէ այսպիսի հրատարակութիւնը այս ժամանակներուս որ մեր (օսմանեան) կառավարութիւնը շատ կասկածուս եւ նախաձեռնողները շատ ձգած է Հայոց վրայ», կը խոստանայ կրցածին չափ գործակցել. «զիւրապոյնքն վասն իմ են կրիկիոյ քաղաքացի գրամագատկերքն»:

1883-1885 թուականներու Սերովրէի գրած նամակները, բառին զուտ իմաստով ծեփուած են զրամպրիտական տեղեկութիւններով, գրկելով նախակրիկեան թաղաւորներու գրամներու ուրուագիծեր,

ծանօթութիւններ, պատմական դէպքերու ճշգրտմանը: Չափազանցած պիտի չըլլանք եթէ ըսենք որ Սիրուանի զրամպրիտական մասը կը պատկանի Ալիշան Սերովրէի, բայց նա համեստ է ու փախչող պատիւէ. եղբոր փառքը իր միակ պարծանքն է: 1884 Օգոստոս 19ին, Սերովրէ ընդունած ըլլալով Սիսուանի 47 եւ 48 պարկները, որոնք նուիրուած են կրիկեան զրամներու ուսումնասիրութեան, կը գրէ թէ «ընդունեցայ Սիսուանայ դրամոց վրայ ուսումնական գրուածք, ոսկից եւ ուսայ թնջ ինչ»:

1885 Յունուար 16ին Սերովրէ կը մատնէ ինքզինքը. «Որչափ ուրախ եղայ որ եղբորս ձեռք ճշգրտապէս ի լոյս ելին այն նախ քան զԹադաւորութիւնն (կրիկիոյ) գրովմուած պղնձիք, որ իմ բրած գիւտս կենացս մէջ տեսայ հրատարակեալ յիմ Սիրելւոյ»:

Սերովրէ հնախոյզի եւ զրամագէտի աչքերով կը դիտէ Ալիշանի գրուածքը, եւ կ'ընէ իր դատաստանը նոյն նամակին մէջ. «Սիսուանի զրամոց տախտակն ալ լաւ յաջողած սեպուի, եւ դերազոյն կարծեմ մինչեւ հիմա հրատարակեալ տախտակաց (Langloisին): Ինչ որ զրամոց կ'ընոց, արժէից, բաղդատութեամբ օտար զրամոց հետ տեղեկութիւններ խնդած եւ, այնպէս թանկագին պիտի ըլլան ապառնի դալու հայ զրամախուզից, որոնցմով զրամոց դասաւորութեան մեծ ձեռնառութիւն բրած եւ, բաւական է որ խուզարկուն գործնական փորձառութիւն ունենայ Սիսուանի զրամոց»:

Ալիշան գիտակից է եւ երախտապարտ Սերովրէ եղբորմէ ընդունած ձեռնառութեանը համար, ու առանց վիրաւորելու անոր համեմատութիւնը (որ փափաքած է անձանօթ մնալ), ուզած է անմահացնել զինքը Սիրուանի յոռաշարանին մէջ, առանց տալու «Սերովրէ Ալիշան» անունը: Այս ներկայ տողերուն անտեղեակ անձ մը, զժուար է որ ըմբռնէ, թէ Ալիշանի գրիչէն բղթած քօղարկեալ բացատրութիւնները իր հարազատին մասին, լոկ ակնարկներ են եւ որոնց մէջ գրած է իր ամբողջ գործով ու սիրտը: Ահա այդ

հաստատվածը. «... Միւսն՝ մերձաւորագոյն եւս ինձ՝ որչափ մարթ էր լինել ի վերայ երկրի, որ լոկ ՀԱՅ ՀՆԱՀԱՆՈՒՄ առնամք կամեցաւ ծանօթանալ ի մատենին, դերագոյն՝ որպէս սիրելութեամբ՝ եւ բանաւոր սատարութեամբն դառաւ, մատակարարելով դոխս եւ երբեմն գիտական իսկ հին դրամս գմբող Սիսուանայց եւ զօտարաց, որոց սրտեկերք տեսանին յաճախօրէն ի տեղադրութեան Ծովախոյն կիրիկիոյ. այլ ի վեր քան դամենայն եւ բնաւից պիտոյագոյն... ըստ այնմ կըշռեցին արդիւնք նորին, եւ անխալ նախանձ ի խոյզ եւ ի խղիւր Հայկական յեշատակարանաց՝ ըստ ընդարոյս հօրամոյն բարուցն...» (էջ ԺԴ) :

Այսքանով դո՛հ է Սերովբէ ալ, ու իր դոհունակութիւնը կը յալոյնէ 30 Հոկտ. 1885 թուակիր նամակով. «Ինչ որ անդ անունս քողարկելով վասն իմ նշանակես, այնպէս ընդելուզեալ ծանրապին քող մէ՛ ծածկնձոց, որ տեսանողք իրաւունս ունին խորհելոյ, եթէ քոյն այսպիսի սպա քողարկեայն որպիսի՞: Բաւ է որ ես գիտեմ որպիսի ոք է, այլ թէ իմ փառասիրութեանս աւելի ալ ըլլայ այս անշակուռ քողարկութիւնը, գիտես որ ինչ որ ի սրտէ եղբորդ րդիեալ է, ինձ դանձ է համբուրելի եւ մեղր սրտապարար»:

Իրապէս ալ Սերովբէ կապրի իր եղբորմով, անոր նամակներով, քաջալերական տողերով, հայրենասիրութեամբ. նուերապիսի եւ սրբապան մասունքներ են իրեն համար ինչ որ Ալիշան եղբոր զրիչէն եւրած են, եւ երբ Սիսուանի տպագրութեան ընթացքին պրակները կը հասնին իրեն մէկէկէկ մէկիկ, կը կարգայ, կը խանդավառուի, կը հիւսնայ, եւ իր սքանչացումը կը յանձնէ թուղթին. «Մեծութեամբ արձանացուցեր ես ի Սիսուանիդ Լեւոն Բ.-ը, առանց իսկ տեսնելոյ զլիապատում գիրս պատմութեան նորա, սակայն զինքն ինքնին ցուցեր ես ոչ թէ իսկ պատմելովն, ձեռաց գրովն, այլ բուն իսկ իւր արդիւնական եւ հոյակապ գործոցն լուսատեպն հանդիսացուցեր ես կարեմ անել՝ յամենաւոր քննարանութեամբդ...: Մի միայն

Լեւոնեան գրուազդ բոլոր Սիսուանդ իսկ արժէ» (19 Յունիս 1885) :

1883 Յուլիսին սկսած էր Սիսուանի տպագրութիւնը. 1885 Սեպտեմբեր 27ին կ'աւարտի, ճիշտ այն ժամանակ երբ «գիտեմ որ ժամանակս անժամանակ է» կ'ըսէ Հայր Ալիշան: Օսմանեան կառավարութիւնը արթուն պահակի մը նըման պիտի հսկէ որ վերականգնած Սիսուանը չմերձեցայ կիսակործան եւ ամայացած Սիսուանին...: Սերովբէ, 1883ի Յունուարին, երբ իմացած էր թէ պիտի հրատարակուի նման գիրք մը, դրած էր. «Ստույգ է որ քաղաքականօրէն յարմար չէ այսպիսի հրատարակութիւն այս ժամանակներուս որ մեր կառավարութիւնը շատ կասկածոտ եւ նախանձախնդիր աչք ձըրած է Հայոց վրայ»: «Տպագրութեան ընթացքին չուղեցի վհատեցնել զեղբայրը... Հիմա որ աւարտեցաւ այս յիշատակի արձանդ, որ իօրենացիի Պատմութեանս պէս ձերութեան արդիւնքը պիտի մնայ, եւ որպէս Ողբամ զքեզ» յառաջարանիդ մէջ քանի մը տողով անցընես եւ ճշտես. ժամանակի պարագայից անտեղի գիպաւ այս պսակ գործոցդ» (30 Հոկտ. 1885) :

1885ի վերջաւորութեան, Ալիշան՝ գաղտնի ճամբաներով, Սերովբէ եղբոր ձեռքը կը հասցնէ փառակալմ Սիսուանը: Սերովբէ, հազառակ որ պրակ առ պրակ տեսած էր Սիսուանը, անակնկալի մը առջեւ կը գտնուի: Յուզումով կը բանայ իր սիրելիին նուէրը, եւ ահա առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէ Յառաջաբանին կից՝ իրենց հօր Պետրոս-Մարգար Ալիշանի (1775-1834) դուշտարիկ նկարը...: Ուրախանալով թէ տիրել: «Մեր բարեբախտիկ հօր կենդանադիրը, կը գրէ Սերովբէ 30 Հոկտ. 1885ին, որչափ ալ ի խորոց սրտի համբուրեմ այն մեր սկզբնապատճառ եղողին գէմքն ազուցանելը ի սկզբուն Սիսուանիդ, ուր լաւ հարկ դատեր ես, սակայն առ այժմ խնդրեմ չառ, վասն իմ սիրոյ... մէկու մի չի խաւրելը եւ ոչ ումեք հաղորդել, ոչ օտարի եւ ոչ մերձաւորի, այլ պահել առ այժմ քովիկդ»:

Այսպէս, յետ բաղամբեսյ ցաւատանջ երկունքի

«Հրաշագործակ ճիւղն Հայկին,
Հարըստութիւն եւ Հանճար,
Սիրա խանդակաթ, ջերմ հոգին

Երկնաց ծընունդ աննման
Ըզբեղ վեհից վեհական»⁴ :

* * *

Այս էջերը կարգադրել յետոյ, անկարելի է որ հայորդիի մը սիրտը չհամակուի թախծալից տրամութեամբ, նկատելոյ աշխարհորդութիւնները ու խոչընդոտները, որոնց առջեւ գտնուած է «Սխուռան»ի հեղինակը իր աշխատանքի շրջանին: Յաջողութիւնը իր այդ նպատակին մէջ, անձնական փառք համարելէ աւելի, նկատած է անով փոքր նպատակ մը պարզեւն ազգային Մշակոյթի ծանօթացման եւ ծաւալումին. այսպէս «Սխուռան»ի հատորը կը ստանար նուիրականութիւն մը Ալիշանի համար:

Սկսած էր տեղագրութիւններու շարքը Շիրակոյ, աւելի համեստ հատոր մը իր ծաւալով, բայց նոյնպէս թանկագին եւ սիրելի իր սրտին ալ: Անին Ալիշանի համար բոլոր հայ քաղաքամայրերու մարմնացումն էր ու խորհրդանիշը, որ նոյն իսկ իր աւերակներով կը հայեցանքէր Բաղրատունի պետական իշխանութեան, քաղաքակրթութեան եւ դեղորուեստներու վեհութիւնը եւ չեղելութիւնը:

Անոր կը յաջորդէր նաեւ պատմականօրէն, «Սխուռան»ի հայ դերիշխանութիւնը, ծնունդ նախորդին՝ բայց ինքնուրոյն կերպարանքով ու քաղաքականութեամբ կարգաւորուած, արդիւնք տեղական ու ժամանակի պարզակերպութեան եւ պատահարներուն, ինչպէս նաեւ անձերու լուսամբիւ եւ ճկուն քաղաքական գործունէութեան եւ աննկուն հաւատքին, որով վերածնած հայ պետականութիւնը իր քաղաքական ու եկեղեցական հոյակապ ծաղկումով եւ հաստատութեամբ, ընկերային եւ ժողովրդական կեանքերու բարեխառնումով եւ նոր օրինակաբերով, բարձրագոյն ու չքեղ զգացական մը նման կը կանգնէր Միջերկրական ծաւալումով մինչեւ հեռունքներ: Լեւոն Մեծագործ իր զինուորական քաջագործութիւններով եւ դիւանադիւանական ձեռնբեկցութեամբ, թաղաւորական նոր հարստութեան մը սկզբնաւորը կը դառնայ: Իսկ կրօնական մարդին մէջ սրբալոյս զոյգ Ներսէսները, հայ եկեղեցոյ զոյգ մը բերբերը, նոր հորիզոններ կ'որոնեն. մին՝ կաթողիկոսական իշխանութեան աստուածային պայծառութեան ցուցումով եւ թափանցումով ժողովուրդին հոգիին մէջ, երկրորդը քրիստոնէական եւ ընկերային կեանքի համայնական ծաւալումով՝ սիրոյ եւ ազօթքի ճամբով, վանական շրջանակներու եւ իշխանական տուններու մէջ:

Այս ամէնը Ալիշանի համար եղած է հոգեկան ապում եւ հրճուածք, եւ զօրեղանակ փափագած ճանչցնել, ցայտեցնել եւ փառաբանել այդ մեծութիւնները, դեղեցկութիւնները ու անոնց բարեբար արդիւնքները: Անոնց մէջ տեսած է նաեւ մեր ցեղին կարելիութիւններուն եւ հանճարին գործութիւնը եւ հնարքները, միշտ վերադառնալու, բարձրանալու, նոր միջոցներ ու պայմաններ ստեղծելու, յաւերժապէս տեսնելու համար: Չէ ուզած սակայն մոռնալ նաեւ, Լեւոն՝ յետի թաղաւոր, թէ՛ եւ օտարածունը՝ բայց հայ թաղով պըսակուած, ու արցունքի կաթիլ մը ցողած է անոր դամբանին վրայ ալ, ոչ թէ ողորմուկ սրտով, այլ հայ փառքերուն աճման եւ նուազումներուն յիշատակով յուզուած սրտով: Գուցէ իրեն համար վերջին Լեւոնի չիջկափառ անյայտանալը՝ Փրանսական լոյս քաղաքին մէջ, հայ Ողբոյն՝ անասման եւ անվախճան լոյսով լիանալու ստորկանքին խորհուրդն ըլլայ, խորհուրդ՝ որ մեր ցեղին ճակատագրերը եւ դաժնէ:

4. Ա.Լ.ՇԱՆ, Շիրակ, էջ 111: